

A sztálinizmus mint zsarnokság

Hatalmi technikák a Szovjetunióban (1917–1941)¹

A sztálinizmus rémuralom volt, amelynek embermilliók estek áldozatul: kulákként deportáltak, valamely nemzeti kisebbség tagjaként elűzték, vagy a nép ellenségeiként lötték agyon őket. A mindent átható erőszakkal szemben még a szovjetállam funkcionáriusai sem tudhatták biztonságban magukat. De mivel magyarázható ez a sok, láthatóan értelmetlen halál és szenvedés? Aki szabadságban él, szívesen ringatja magát abban a tévhitben, hogy a mások által elszenvedett erőszak átmeneti zavar csupán. Előszeretettel hivatkozunk nemes szándéokra, szükségszerűségekre és elkerülhetetlenségekre, hogy legyőzzük a nyugtalanságot, amely a kínzás és gyilkolás láttán hatalmába kerít bennünket.

Maguk az áldozatok is igyekeznek magyarázatot találni az elszenvedett erőszak okait illetően, nehogy beleőrüljenek. Akinek sérülést, bebörtönzést és fájdalmat kell eltűrnie, vagy átélte barátainak és rokonainak erőszakos halálát, aligha viselheti el annak a gondolatát, hogy mindez véletlenül történt. Az erőszakot vissza kell vezetni kiváltó okaira, amelyeket már meg lehet érteni. Ugyanígy járnak el az elkövetők is, akik maguk és környezetük előtt is kénytelenek ésszerűen indokolni, hogy mit tettek másokkal.

A bűnösök szándéka igazolni magukat, hogy az áldozatok és a megfigyelők egyaránt megértsék, miért nem járhattak el másként. Ha felelősségre vonják őket és magyarázatot követelnek tőlük, parancskövetésre, szükségállapotra hivatkoznak, vagy olyan halálos következményekre, amelyekre akkor került volna sor, ha megtagadják az utasítás teljesítését. Így értékelte például Sztálin halála után Nyikita Hruscsov és Anasztasz Mikojan saját részvételét az 1930-as évek irtatlan erőszakhullámában. Mások, akiknek bűncselekményeikért sosem kellett felelősséget vállalniuk, nemes indítékokra – a maradiság legyőzésére vagy valamely veszély elhárítására – hivatkoztak, hogy értelmet adjanak a terrornak. Molotov még évtizedekkel Sztálin halála után is jogosnak érezte az 1930-as évek erőszakát és terrorját, mert szerinte ennek folyománya volt a II. világháborús szovjet győzelem.

1 Khlevniuk, Oleg V.: *Master of the House. Stalin and His Inner Circle*. New Haven–London, Yale University Press, 2009. XVII, 313 p. (The Yale–Hoover Series on Stalin, Stalinism, and the Cold War.)

Gregory, Paul R.: *Terror by Quota. State Security from Lenin to Stalin (An Archival Study)*. New Haven–London, Yale University Press, 2009. VIII, 346 p. (The Yale–Hoover Series on Stalin, Stalinism, and the Cold War.)

The Lost Politburo Transcripts. From Collective Rule to Stalin's Dictatorship. Eds.: Gregory, Paul R.–Naimark, Norman. New Haven–London, Yale University Press, 2008. VIII, 271 p. (The Yale–Hoover Series on Stalin, Stalinism, and the Cold War.)

A tömegterror szerinte szükséges volt, hiszen megóvta a Szovjetuniót a belső ellenségek-től és a külső veszedelemtől is. A rémtettek igazolása a szükségszerűségben rejlett.

Ám vajon az 1975. év öngigazolásai valóban egybeestek-e az 1937. év motívumai-val? Nehéz lenne elhinni. Hiszen mi indíthatta Sztálint és segítőtjait gyermekek és öregek lemészárlására? Ők vajon milyen veszélyt jelenthettek a kommunista pártra? Miért kellett meghalni az NKVD hóhérainak, miután elvégezték véres feladatukat, és végül miért lőtték agyon a Politbüro tagjait, akikre a diktátor elleni összeesküvés gyanújának még az árnyéka sem eshetett? 1938 októberében Sztálin közvetlen hívei körében kimondta, hogy Buharin és Trockij természetesen sosem voltak kémek. Akkor hát miért kellett megölni őket? Még ha Sztálin és segítőtjait meg is lettek volna győződve arról, hogy belső és külső ellenség veszi körbe őket – ez milyen logika alapján vezethetett embermilliók bebörtönzéséhez, deportálásához vagy elpusztításához? A válasz egyszerű: a diktátor nyilvánosan hangoztatott öngigazolásai éppen a valós motívumokról voltak hivatva elterelni a figyelmet.² Sztálin halála után a segítőtjait, akik a despota tömeggyilkos céljainak megvalósításáért feleltek, hamar egyetértésre jutottak, hogy ideje véget vetni a halállal való játszadozásnak, mivel nem volt már okuk mindenáron erőszakhoz folyamodni. A túlzott agresszió magyarázatának kulcsa tehát maga a diktátor volt. Ez olvasható legalábbis ki Oleg Hlevnyuk és Paul Gregory könyvéből.

A terror mutatkozott a legegyszerűbb és leghatékonyabb módszernek a társadalom megregulálására, illetve félelemben és rettegésben tartására, írja Hlevnyuk a Sztálinról és belső köréről szóló könyvében. És nem hagy kétséget afelől, hogy ki volt az erőszak eredője. A revizionista történészek érve, miszerint a diktátor egyáltalán nem volt abban a helyzetben, hogy kontrollálja a terrort, mivel csak közvetítő volt a pártvezetésben konkuráló frakciók között, Hlevnyuk szerint nem áll meg. Egyetlen dokumentum sem bizonyítja a tézist, hogy az apparátus egymással versengő csoportokra bomlott volna. Még hatásköri konfliktusokról sem lehetett szó. Azt persze Hlevnyuk is tudja, hogy Sztálin sem volt képes egyszemélyi, totális ellenőrzés alá vetni a Szovjetuniót. Ám köztudomású, hogy 1937-ben nemcsak ellenségeit és ellenfeleit, hanem barátait, sőt rokonait is megölethette anélkül, hogy ehhez az SZKP Politikai Bizottsága hozzájárulását kérte volna. Sztálin rendezte meg a moszkvai kirakatpereket, ő döntötte el, mit valljanak a vádlottak, és ő írta elő, mi legyen az ítélet. Az állambiztonságban működő segítőtjait kényszerítette, hogy mindenütt összeesküvéseket és ellenségeket leplezzenek le, és 1937 júliusában kiadta a parancsot, hogy bizonyos kvóta szerint folyjanak a kivégzések. Sztálin kiállt rémtettei mellett, maga írta alá a terrorparancsokat, követőitől pedig elvárta, hogy részt vegyenek a tömeges megsemmisítés végrehajtásában.

Hlevnyuk leírja, hogy a diktátor az első az egyenlők között pozíciójából hogyan vált fokozatosan élet és halál urává azáltal, hogy folyamatosan szervezte a látszat-összeesküvések és -fenyegetések leleplezését. Minderről nemcsak a diktátor csatlósainak írott levelei tanúskodnak, hanem a helyi hatalmasságok reakciói is, akik egymással versengve gyilkolták és kínozták népüket. Sztálin a tagköztársasági pártvezetésektől és az NKVD katonáitól is elvárta, hogy tökélyre vigyék az ölés mesterségét, ám azt is, hogy kikérjék az engedélyét, mielőtt olyan embereket végeznek ki, akik elpusztítására ő nem adott kimondott parancsot. Senkit sem lehetett megölni a diktátor hozzájárulása nélkül! Az elkövetőknek ezt a szabályt a Szovjetunió minden pontján tiszteletben kellett tartaniuk. Hlevnyuk nem hagy kétséget afelől, hogy az erőszak és a tömegterror Sztálin műve volt, aki – miután már senkitől sem kellett tartania – a létező összes határt áthágta. De egy intézményesen ennyire fejletlen diktatúrát

² Kuromiya, Hiroaki: Stalin in the Light of the Politburo Transcripts. In: *The Lost Politburo Transcripts*, 53.

ban miként alakulhatott ki ilyen szélsőséges helyzet? Hlevnyuk erre egyszerű, de találó választ ad: a félelem és rettegés kiváltásához nincs szükség tökélyre fejlesztett kontroll-eszközökre. Az abszolút hatalom megvalósításához elégséges a szisztematikus terror. Ha az emberek félnek, ha senki sem lehet biztos abban, hogy barátja nem besúgó-e, és ha folyamatosan számolni kell azzal, hogy az ember az erőszak áldozatává válhat, nem marad más cél, mint az életben maradás. Aki fél, megpróbál csatlakozni az elkövetők csapatához, ne hogy áldozatul essen nekik. A sztálini diktatúra totalitárius működése tehát távolról sem annak adminisztratív megvalósíthatóságán nyugodott, hanem azon a képességén, hogy káoszt teremtsen, és szétrombolja a kiszámíthatóság biztonságát. De miként sikerülhetett a diktaturnak kialakítania e helyzetet, és miként uralkodott rajta?

E kérdésekre Paul Gregory próbál választ adni. Mindenki eszmékről és meggyőződésekről beszél. Sztálin tudhatta, hogy a diktatúrát csak a nép akaratával szemben vezetheti be. Ezért nem mondhatott le az elnyomás eszközeiről. „Sztálinnak, akárcsak más bolsevik vezetőknek, feltűnően kevés bizalma volt a kommunizmus üzenete iránt.” Gregory feltételezi, hogy Sztálin célja kezdettől az abszolút hatalom megszerzése volt. Ezt minden ideológiai megfontolásnak alárendelte. Sztálin rémuralma racionális abból a szempontból, hogy célt teljesít – ha azonban lemondott volna a túlzott erőszak alkalmazásáról, azt irracionálisnak kellene minősítenünk. Ha ugyanis valaki másokra akarja erőltetni az akaratát, számítani kell az ellenállásra. Sztálin ezt erővel törte le, és kihasználta minden adódó alkalmat, hogy összpontosítsa hatalmát a szakadatlan terror folytatása céljából. Miért nem állt neki ellen senki? Hogy történhetett meg, hogy Sztálin akár barátait és elvtársait is elpusztíthatta anélkül, hogy számítani kellett volna egy ellene elkövetett merényletre?

Ami első ránézésre rejtély, jobban megvilágosodik, ha megértjük, a hatalmi technikák sikere függ a társadalmi és kulturális közegetől, ahol alkalmazzák őket. Sztálin nem a népakaratra hivatkozva legitímálta uralmát. A hatalomösszpontosítás nála egyedül azon múlt, hogy a pártvezetés körében támogatásra leljen. Sztálin mindvégig a győztes koalícióhoz társult, és került minden olyan összecsapást, ahol nem volt meggyőződve saját diadaláról. Miután kiszorította ellenfeleit és bírálóit a hatalom belső köreiből, nem volt már más teendője, mint ellenőrizni és megfélemlíteni az őt támogatókat.

Gregory a diktatort olyan emberként írja le, aki maradéktalanul birtokában volt az abszolút hatalom technikájának. Ez pedig a terror bevetésén és a félelemkeltésén alapult. Sztálin egymás ellen is kijátszotta vazallusait, bűncselekményekre kényszerítette őket, hogy mindörökké le legyenek kötelezve neki, miközben ő kompromittáló anyagokat gyűjtött róluk, lehallgattatta a telefonjaikat, és megtiltotta nekik, hogy az ő tudta nélkül találkozzanak vagy beszéljenek egymással.³ Senki sem mondhatott fel és hagyhatta el a diktátor udvartartását. Sztálin 1951-ben maga fogalmazta meg, miben is állt hatalmi technikájának esszenciája: segítőinek két választása volt: előmenetel vagy börtön.⁴ Gregory szerint a diktátor csatlósai és támogatói az egymással szövetkezve kivitelezendő ellenállási tevékenység kockázatainak és várható hozadékainak mérlegelése után inkább a bizonytalantól való félelmen alapuló rendet választották. Sztálin ugyanis a legszűkebb vezetőség tagjait időről időre emlékeztette, hogy mi várhat rájuk, ha ellentmondanak neki: a Központi Bizottság előtti rituális

3 1945 szeptemberében Lavrentij Berija Sztálin utasítására újabb lehallgatókészülékeket telepített Andrej Visinszkij lakásába. Лубянка. Сталин и НКВД – НКГБ – ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946. Сост.: Хаустов, В. Н.–Наумов, В. П.–Плотникова, Н. С. Москва, 2006. 539–540.

4 Перов, Никита: *Первый председатель КГБ. Иван Серов*. Москва, 2005. 106.

jogfosztó eljárástól kezdve a kirakatpereken keresztül a kínzásig és kivégzésig tartott a skála. Senki sem kívánt magának halálos ítéletet.⁵

Sztálinnak még az NKVD pretoriánus táborától sem kellett tartania. Hóhérai nem ideológiai meggyőződésből öltek, hanem az erőszak technikusai voltak, akik értették a mesterségüket, és a despota parancsára kínoztak és gyilkoltak. Sztálin csak olyan személyekre bízta a halál mesteriségét, akiknek nem volt más választásuk, mint hogy alávéssék magukat neki: szadisták és pszichopáták, bűnözők, vagy nemzeti kisebbségek tagjai voltak ők, akik csak Sztálin védelmező karjában reménykedhettek. Sztálin a maga pretoriánusait pénzjutalmakkal, kitüntetésekkel és luxuscikkekkel díjazta, engedélyezte, hogy kisajátítsák áldozataik lakásait és ingóságait, és így hiteltelentette őket az átlagpolgár szemében. A csekistáknak tehát nem volt más választásuk, mint hogy a diktátor kedvében járjanak. 1937-ben, a nagy terror csúcán az NKVD-szervek egymást licitálták túl, hogy teljesítsék a kivégzési kvótát. Gregory racionális magyarázatot talál a szervezett őrületre. A tartományi NKVD-főnökök ugyan kapcsolatban álltak a diktátorral és biztonsági főnökével, ám azt nem tudták, vajon a többi tartomány hogyan halad a megsemmisítő program végrehajtásával. Mivel tudták, hogy a diktátor azt várja tőlük, szárnyalják túl az előírt keretszámokat, és a csekisták annyi embert öljenek meg, amennyit csak tudnak, igyekeztek, nehogy lemaradjanak a többi NKVD-szervvel folyó versenyben. Gregoryval egyetértésben kijelenthetjük, hogy a tömegmészárlás nem az ideológiai irányvonalat követte, hanem az elkövetők rettegése motiválta. A sztálini terror gyilkos dinamizmusa a tettesek azon félelmén alapult, hogy egy nap maguk is elszenvedhetik azt, amit áldozataik ellen elkövettek.

Ameddig félelem uralkodott, Sztálin élet és halál ura maradhatott. Gregory szerint a lojalitás és támogatás hiánya nem is hagyott más utat a diktátor számára, mint hogy mértéktelen elnyomó politikát folytasson. De az erőszakból fakadó, azzal kapcsolatos kényszerrekről miként adhatunk számot? Aki megöl másokat és félelemben, rettegésben tartja a környezetét, az okkal számíthatna arra, hogy őt is meggyilkolhatják, ha alkalom adódik rá. Sztálin ezért nem is hagyhatott volna fel a bűnelkövetéssel.

Gregory zárszavában elbeszéli, hogy 1939 szeptemberében Lvov mellett meglátogatta Sztálint Nyikita Hruscsov és Szemjon Tyimosenko marsall. Heves vita bontakozott ki: Hruscsov megróttá a helyi NKVD-főnököt, és megvádolta, hogy rosszul végzi a munkáját. A félelemtől remegő NKVD-tiszt megpróbálta kiemelni, milyen szolgálatokat végzett, de Hruscsov durván félbeszakította: „Milyen munka ez? Egyetlen embert sem lőttek agyon!”⁶ A sztálini erőszak harcmodora úgyszólván irányelvvé vált. A diktátornak tehát már szinte a parancsot sem kellett kiadnia ahhoz, hogy mindenki tudja, mit várnak tőle. Magától történt minden, mivel a szovjet állam hivatalnokai hozzászórtak, hogy korlátlan erőszak alkalmazása nélkül nincs „jól végzett” munka. A megszokás folyamatáról azonban, amelynek során egy rendkívüli állapot magától értetődővé vált, Gregorynak sajnos nincs mondanivalója. A hatalmi praktikák és kulturális közegük történelmi áttekintése nélkül azonban érthetetlen marad, hogy miért nem szabott határt semmi a sztálini erőszaknak.

A sztálinizmus praktikái a megszokásból és a szertartásosságából bontakoztak ki. Ezekről szól a Paul Gregory és Norman Naimark által szerkesztett tanulmánykötet, amely összefog-

5 Lásd még Heinrich Popitz, illetve Jan Philipp Reemtsma megfontolásait a fölényben lévő csoportok szervezeti potenciáljával kapcsolatban: Popitz, Heinrich: *Phänomene der Macht*, Tübingen 2004. 187–209.; Reemtsma, Jan Philipp: *Vertrauen und Gewalt. Versuch über eine besondere Konstellation der Moderne*. Hamburg, 2008. 158–162.

6 Gregory, 2009. 277.

lalja, hogy a Politbüro miként alakult át vitafórumból olyan irányító és fegyelmező központtá, amelyet Sztálin az 1930-as évek elején már kedvére mozgathatott. Robert Service, Alexander Vatlin, Hiroaki Kuromiya, Oleg Hlevnyuk és Charters Wynn különféle példákon demonstrálják, hogy a Politikai Bizottság eszmecseréin miként lett fokozatosan úrrá a gyanakvás légköre. Sztálin, aki csak ritkán szólalt fel, maga rendezte az ülészakokat, vádakat fogalmazott meg, a bizalmatlanságát felébresztő vazallusait vagy ellenfeleit pedig kényszerítette, hogy a PB színe előtt alázkodjanak meg vagy mondjanak le. Ami azonban ennél is fontosabb, sikerült a Politbüro tagjaival elfogadtatnia a saját hajlíthatatlan szabályait. Az egyik úgy hangzott, hogy Sztálin előtt semmit sem szabad titokban tartani, jelenteni kell neki minden tárgyalást és beszélgetést, amely a tudta nélkül folyik le, illetve minden gyanút, amelyet bárkivel szemben megfogalmaz, tényként kell kezelni. A diktátor nem lehetett hazug. Az 1930-as évek elején a Politikai Bizottság szűkebb vezetésének megmaradt tagjai egyöntetűen tudomásul vették ezeket a szabályokat, és ha Sztálin velük szemben is gyanakvásának adott hangot, nem magyarázhatták ki magukat arra hivatkozva, hogy rájuk e vádak nem vonatkozhatnak. A sztálini vazallussereg társas kohéziójának alapelve volt az elhajlók durva megalázása és megbélyegzése. Lélektani értelemben ez már előrevetítette a potenciális ellenfelek fizikai megsemmisítését is, már csak azért is, mert a zsarnok túszai feltétel nélkül kiszolgáltatták magukat Sztálinnak. A sztálinizmus története, ha nem szól a despotizmusról, csak a fél igazságot mondja el. Hlevnyuk és Gregory kötetei ezt a felismerést erősítik meg újfent.

Jörg Baberowski